**Nizama Husetić Mačak:**

## Ljutočka dolina i tranzicijska pravda: Ko će pamtiti poslije nas?

*Memorijalizacija je više odnos prema budućnosti nego prošlosti.*

Ljutočka dolina područje je južno od urbanog centra Bihaća, te obuhvata naselja Kulen Vakuf, Orašac, Ćukovi, Klisa, Duljci. U junu 1992. godine, ovaj je prostor bila prva zona progona i masovnih ubistava u široj regiji Bihaća.

Godine 1992, 10. Juna, srpske paravojne jedinice prethodno su razoružale stanovništvo Ljutočke doline, a zatim dolinu sa svih strana opkolile i pripremile napad. Teško naoružanje raspoređeno je na okolnim položajima, dok je plan napada uključivao presijecanje komunikacija, razdvajanje doline i zarobljavanje vojno sposobnih muškaraca. 11. juna 1992. godine, prvog dana Kurban-bajrama, počelo je intenzivno granatiranje Orašca, Ćukova, Duljaka i okolnih naselja, pri čemu su glavni ciljevi bili civilni objekti, uključujući školu i džamiju. Nakon proboja slabih barikada, srpske snage ušle su u Orašac, ubijale i zlostavljale civile, palile i pljačkale bošnjačku imovinu te stanovništvo protjerale iz doline. Hiljade ljudi bježale su prema Štrbačkom buku, gdje su pripadnici srpskih snaga izvršili selekciju i odvojili 210 muškaraca, dok su žene, djeca i stariji uz pomoć UNPROFOR-a prebačeni prema Hrvatskoj i dalje u Bihać. Zarobljeni muškarci odvođeni su u logore i ubijani, dok su preostali Bošnjaci u Ljutočkoj dolini bili izloženi pritvaranju, fizičkom zlostavljanju, prisilnom radu, pljački i stalnom zastrašivanju.

U četiri masovne grobnice vezane za Ljutočku dolinu (Jama Bezdana, Jama Tihotina, Duliba, Bisovački most), ekshumirano je ukupno 151 žrtva, s prosječnom starosti od 34,8 godina.

U mjestu Duljci je, na radnoj obavezi branja šljiva, zatečeno više civila, te je rafalima iz automatskih pušaka i aktiviranjem ručne bombe ubijeno njih 18, među kojima je bilo maloljetnih i staraca, a neki od njih su ubadani nožem, nakon čega su njihova tijela paljena (*Đuro Tadić – presuda Višeg suda u Beogradu*). Dio stradalih u vidu nekompletnih tijela pronađen je i ekshumiran 2000. godine na

lokalitetu Dulibe. Putem DNK analize identificirano je sedam osoba, koje su ubijene u tom događaju, dok ostala tijela još nisu pronađena. Najmlađa žrtva bila je 13-godišnja djevojčica Aldina Vojić. Među osuđenima za zločin u Duljcima, su Jovica i Zoran Tadić, Zoran Berga, Željko Babić, dok je Đuro Tadić pred Višim sudom u Beogradu osuđen na 13 godina zatvora za zločin protiv civilnog stanovništva.

***Pitanje jeste: je li izrečena kazna značila i kraj procesa suočavanja s prošlošću?***

Danas je ovo područje jedna osunčana cesta sa kamperima, odsjajem rijeke, starim gradovima na uzbrdicama, i turistima Nacionalnog parka „Una“. Stanovništvo, ono koje se vratilo i njihovi potomci, okrenuti su turizmu, pčelarstvu, ugostiteljstvu, poslovima u gradu, a blizina Nacionalnog parka im omogućava nešto brži razvoj. Ipak, dolazeći putem iz Bihaća, na samom ulazu u Orašac, iz daljine se nazire zastava Bosne i Hercegovine. Približujući se, zastava se ističe iznad bijelih nišana u brdu desno, posljednjem boravištu žrtava zločina u Ljutočkoj dolini. Kamen i u njemu uklesana slova bosanskog jezika.

Tranzicijska pravda može se objasniti kao skup procesa osmišljenih kako bi se odgovorilo na masovna kršenja ljudskih prava. U teoriji, kao glavni cilj ili izazov tranzicijske pravde navodi se učinkovit odgovor na zločine počinjene u prošlosti, ustanovljene činjenica, dovođenje zločinaca pred lice pravde, kompenzacija za počinjene zločine, sprječavanje budućih sukoba i poticanje društvenog izlječenja. Upravo tu se otvara pitanje, koliko je kolektivna memorija, kao dio pamćenja činjenica, ali i sprječavanja sukoba, prisutna generalno u zajednici?

Memorijalna manifestacija “Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi” održava se svake godine, a ove godine trajala je od 10.06. do 27.6., te već na neki način tradicionalno uključuje učenje sure Ja’sin, školski sat, obilazak mjesta stradanja, memorijalni maraton, kao i Marš putem stradanja i spasa. Ipak, mora se priznati da pitanje memorijalizacije, kako zločina u Ljutočkoj dolini, tako i zločina u drugim mjestima, može, *i mora* više.

Ako znamo da se pamćenje ne formira individualno, nego kroz zajednicu, korisno je poznavati osnovne načine memorijalizacije zločina, kako bi se aktivnosti usmjerene ka kolektivnom pamćenju institucionalizirale i maksimalno omasovile, ne samo vezano za ovu regiju, nego u širem bh. kontekstu.

***Bosna i Hercegovina je prostor fragmentiranog sjećanja.***

Dok pojedine lokalne zajednice ulažu značajan napor u očuvanje kulture pamćenja, memorijalizacija ratnih zločina još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou. Zbog etničke i političke podjele, sjećanje često ostaje lokalizirano, prepušteno porodicama žrtava, udruženjima preživjelih i motivisanim pojedincima koji nose teret očuvanja istine. U kontekstu zločina u Ljutočkoj dolini, definitivno se potrebno više fokusirati na mlade, učenike, studente i potpuno mobilizirati srednjoškolce i studente Univerziteta u Bihaću za aktivnu interpretaciju historije.

U školskim kurikulumima o ratnim zločinima počinjenim na području Bihaća nema dovoljno prostora. Djeca tako, tehnički, mogu odrastati u gradu u kojem se svake godine obilježavaju mjesta stradanja, a da o njima u školi ne dobiju dovoljno, ili nikako znanja. Tako nastaje raskorak između žive memorije zajednice i formalne memorije obrazovnog sistema. Istina je naravno, da određeni broj učenika uzme učešće u Manifestaciji, ali škole kao škole nedovoljno koriste svoju institucionalnu važnost za prenošenje poruke.

Generalno govoreći, savremeni pristupi memorijalizaciji sve više podrazumijevaju interaktivne muzejske postavke, digitalne arhive, oralnu historiju i uključivanje mladih kroz obrazovne i umjetničke programe. Memorijalizacija više nije samo podizanje spomenika, nego kontinuiran proces društvenog dijaloga. U tom smislu, čini se da Bosna i Hercegovina još uvijek traži model kroz koji bi kultura sjećanja postala sastavni dio javnog života, a ne samo reakcija na godišnjice i datume stradanja.

Jedan od važnih trendova memorijalizacije jeste jačanje njenog umjetničkog segmenta, na suptilan, nenametljiv način. Izložbe fotografija koje prikazuju “prije i poslije rata” mogu vizuelno svjedočiti o transformaciji prostora i gubitku svakodnevnog života, dok kratki dokumentarni filmovi ili projekcije na otvorenom prostoru omogućavaju da se iskustvo Ljutočke doline prenese kroz autentične narative i svjedočenja. Mobilizacija galerija postaje neizostavan faktor, a čitanje poezije ili fragmentarne proze inspirisane ovim prostorom može doprinijeti emocionalnom, ali nenametljivom obliku sjećanja koji naglašava posljedice gubitka, sve to svake godine u kombinaciji, postaje jak memorijalni performans, u samom centru, na očima javnosti.

***U okviru jačanja simboličkog učinka, posebno je važan i prostor tišine kao memorijalni element.***

Uvođenje jedne do dvije minute potpune tišine u određene datume na ključnim tačkama u gradu, zaustavljanje automobila, kao dio programa može imati snažniji efekat od bilo kojeg govora, jer omogućava kolektivno iskustvo sjećanja koje nije posredovano riječima, već prisutnošću i empatijom.

Jedan od ključnih pravaca daljeg razvoja memorijalizacije zločina počinjenih u Ljutočkoj dolini jeste jačanje njenog naučno-istraživačkog okvira. Kroz saradnju sa univerzitetima i istraživačkim institucijama, moguće je razviti kontinuirana akademska istraživanja koja se bave pitanjima ratnih zločina, prisilnog raseljavanja, tranzicijske pravde i kulture sjećanja. Na taj način, priča o zločinima prestaje biti isključivo lokalni prostor pamćenja i postaje relevantna tačka u širem akademskom i međunarodnom diskursu o postkonfliktnim društvima.

Posebno važan segment u tom procesu jeste sistematsko i hitno dokumentovanje svjedočenja preživjelih. S obzirom na protok vremena i činjenicu da se broj živih svjedoka smanjuje, neophodno je profesionalno snimanje njihovih iskaza u audio i video formatu, uz adekvatnu transkripciju i arhiviranje. Takav "živi arhiv" ne bi predstavljao samo zbir ličnih priča, već trajni izvor znanja koji omogućava budućim generacijama da razumiju ovo iskustvo kroz autentične glasove onih koji su ga preživjeli. Rad Memorijalnog centra Srebrenica – Potočari može poslužiti kao odličan primjer.

Upravo tako govorimo o jednoj zaokruženoj cjelini tranzicijske pravde. Iako ona se često posmatra kroz prizmu suđenja, presuda i kažnjavanja počinilaca, tranzicijska pravda je mnogo šira. Ne završava u sudnici, izricanjem kazne, nego tek tu počinje. Ona se tiče i načina na koji društvo nakon nasilja odlučuje šta će pamtiti, kako će pamtiti i šta će o prošlosti prenijeti onima koji nisu bili njeni svjedoci.

Čini se da su određeni toponimi u Bosni i Hercegovini postali simbolima masovnih zločina, pa i dominantne tačke međunarodnog i medijskog predstavljanja rata u Bosni i Hercegovini, dok su druga mjesta ostala mnogo manje vidljiva. Ta smanjena vidljivost ne znači da su patnje tih zajednica bile manje važne. Naprotiv, pokazuje koliko je važno pitati se čija sjećanja ulaze u javni prostor, a čija ostaju

prvenstveno unutar lokalnih zajednica, odnosno, koliko zajednica čini da proces tranzicijske pravde pravilno okonča memorijalizacijom.

Ljutočka dolina upravo zbog toga predstavlja važan primjer. Ovdje postoji zajednica koja pamti. Postoje mjesta stradanja. Postoje porodice koje čuvaju sjećanje. Postoje komemoracije koje traju godinama. Ali istovremeno postoji i pitanje koliko je to sjećanje institucionalizirano i koliko je dostupno onima koji će živjeti poslije neposrednih svjedoka rata, jer ljudi koji danas mogu ispričati šta se dogodilo jednog dana više neće biti tu. Njihove priče će ostati samo ako ih društvo zabilježi, proučava i prenese dalje. Zato je memorijalizacija više odnos prema budućnosti, nego prošlosti.

***U Bosni i Hercegovini se još traga za više od 7000 ljudi.***

Upravo ova cifra jasan je indikator da proces suočavanja s prošlošću nije završen. Možda upravo tu leži i najvažnije pitanje - šta još nedostaje? Koliko se ljudi s područja Ljutočke doline još uvijek vodi kao nestalo? Koliko porodica još čeka odgovor? Koliko slučajeva nikada nije dobilo sudski epilog? I koliko će današnja djeca znati o tim ljudima kada više ne bude njihovih živih svjedoka?

Zato se memorijalizacija, kao jedan od elemenata tranzicijske pravde, ne može svesti na postavljanje kamenih spomen-obilježja sa ugraviranim riječima koje vremenom ispere kiša i led. Spomenik je važan, ali on je samo početak. Sjećanje mora biti povezano s obrazovanjem, dokumentovanjem, očuvanjem mjesta stradanja, javnim obilježavanjem i uključivanjem mladih u proces suočavanja s prošlošću. Cilj nije samo da društvo podigne spomenik mrtvima, nego da živima ostavi dovoljno znanja da razumiju ko su bili ti ljudi, šta im se dogodilo i zbog čega njihovo sjećanje još uvijek mora biti važno.

Jer tranzicijska pravda nije trenutak u kojem se postavi spomenik, održi komemoracija ili izrekne presuda. Ona je dug proces u kojem društvo pokušava odgovoriti na pitanje šta će učiniti sa naslijeđem nasilja.

***Ljutočka dolina pokazuje da proces suočavanja sa prošlošću još traje.***

Posebno je značajno pitanje šta se događa sa zločinima koji nemaju prepoznatljiv memorijalni prostor. Zločin spaljivanja u Duljcima pokazuje da mjesto stradanja može ostati gotovo nevidljivo u odnosu na svoju historijsku težinu. Ako je sedam

žrtava identificirano, dok se za ostalima još uvijek traga, pitanje memorijalizacije ne može biti odvojeno od pitanja nestalih. Kako se sjećati čovjeka čiji posmrtni ostaci nisu pronađeni? I kako obilježiti mjesto na kojem su ljudi ubijeni ako ono nije dio svakodnevnog javnog prostora sjećanja?

Dok god postoji porodica koja čeka nestalog, dijete koje o zločinu može naučiti samo od svoje porodice, mjesto stradanja koje nije dovoljno poznato izvan lokalne zajednice ili činjenica koja još nije pronašla svoje mjesto u obrazovanju - priča nije završena.

Čini se da sve češće i kontinuirano negiranje genocida i ratnih zločina u Bosni i Hercegovini prisiljava na akciju na koju i jesmo i nismo spremni. Ignorisanje svih mogućnosti i ulaganja napora u kontekstu aktivnog sjećanja, ostavit će kilometre nenaseljenog prostora u Bosni i Hercegovini, spaljenih i zaraslih kuća, bez objašnjenja i odgovora ko je i kada živio tu, te kako je obrisan s tog prostora.